

**«ОГОЛЕНИЙ ПОГЛЯД НА ГЛАСНІСТЬ»:
ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СЕКСУАЛЬНОГО ПЕРЕВОРОТУ В
ДРУКОВАНИХ ВИДАННЯХ СЕРЕДИНИ 1980 – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ**

Зіньчук С. В.

Наук. керівник: канд. іст. наук **Єремєєва К. А.**

Український державний університет залізничного транспорту

На початку 1991-го року в журналі «Крокодил» була надрукована стаття «Оголений погляд на гласність» Джефа Коена, іноземного журналіста, який розповідав про свою подорож до СРСР задля дослідження «радянських красунь» [7, С. 13]. Очіма американського фотографа з «Плейбоя» для радянського читача жіноча тілесність розкривалась під новим ракурсом, на який довгий час було покладене табу. Ця публікація стала яскравим прикладом сексуального перевороту в СРСР, який відбувся переважно на рахунок жіночого тіла.

У Радянському Союзі «сексу не було» [1, С. 7-8]. У фільмах, рекламі, пресі, музиці так точно. У суспільстві культивувався образ спортсменки, комсомолки, скромниці, люблячої матері та дружини [13, С. 170], з таким списком кліше не до «буржуазної» сексуальності. Особливо, коли тоталітарний/авторитарний режим використовує жіноче тіло, як інструмент, точку здійснення своєї влади [18], як щось, що не належить жінці, як те, за що можна засудити та соромити, що може взагалі псувати облік радянської жінки, як чогось неіндивідуального, масового. Коли на жіночих плечах колгосп, сім'я і побудова комунізму – право на тіло переходить державі. Бо у влади є повноваження, аби вирішувати, якою має бути гідна звання Радянської Жінки трудівниці. В цьому особливість тоталітарних держав: той, хто владу має – має і вплив на всі аспекти життя інших. Але коли побудова світлого комуністичного майбутнього відпала, настала доба гласності, перебудови, з'явився і секс в публічному просторі [11, С. 30-31]. Причому потрапив він у значну кількість сфер звичайного життя: від календарів і гральних карт, до епідемій венеричних хвороб та СНІДу. Оскільки «сексу не було», отже не було потреби у статевому вихованні, що у період перебудови, під час сексуального культурного перевороту вилилось у схожі сумні наслідки. Але також постало

питання для тогочасної сучасної жінки: що робити з цією новою, набутою (а в деяких випадках і нав'язаною) сексуальністю? Чому такі стрімкі зміни торкнулись саме жіночої половини суспільства? Чому основним інструментом у цьому перевороті стало саме жіноче тіло і який вплив на це мало патріархальне суспільство? Звичайно, такий дисонанс між асексуальними радянськими часами та досить розкутими дев'яностими безслідно не пройшов. Сучасне ставлення до жіночого тіла і багатьох дотичних сфер бере свій початок саме у дев'яностих, бо тоді стався певний злам не лише на геополітичній карті, а й у суспільстві, у головах людей. Ринули нові ідеї, прогресивні рухи, західна культура, адаптувавшись до якої суспільство формувало нові засади гендерної політики. Хоча вони знову проходили через призму патріархату, але на цей раз не через призму тоталітарної держави.

Метою даної роботи є дослідження унікального культурного явища, що мало місце у 90-х роках ХХ століття, а саме сексуально-культурного перевороту в медіа просторі та повсякденному житті та відповіді на питання, чому даний переворот здійснювався за рахунок жіночого тіла. Головним завданням було визначити як дані зміни вплинули на формування та експлуатацію різноманітних образів жінки, які ми можемо спостерігати і сьогодні, їхнє використання у проблемних питаннях, вплив даних образів на розвиток жіночої сексуальності і ставлення до неї.

Основною джерельною базою цієї роботи є друковані видання. А саме: журнал «Лель» (роки випуску: 1992 - 2003 рр.) [8], газета «Пан + Пані» (роки випуску: 1991 – 1998 рр.) [12], журнали «Перець» [напр.: 16], «Крокодил», інтерв'ю з редакторами видань «Пан+Пані», «Лель», календарі, гральні карти з еротичним змістом. Оскільки у даний період часу почали з'являтися фільми з еротичними сценами, телепередачі, книги, преса, сувенірна продукція і масова культура пропонувала максимально широкий вибір чогось нового, то для дослідження була обрана усім звична преса: газети, журнали тощо. Найрозповсюдженіші засоби масової інформації, які не здавали своїх позицій не лише, у дев'яностих, а й до середини нульових, наочно показують, як дотичні до сексу теми виходили з підпілля на шпальти газет та як вони формували ставлення до жінки, її тіла, її вибору. Тому, не дивлячись на те, що основна увага приділена періоду перебудови (1985-1991), ми також

розглядатимемо друковані видання, які виходили після 1991 року, адже їхній зміст став прямим результатом сексуального перевороту часів гласності.

Світова сексуальна революція 60-70-х років не мала значного впливу на Радянський Союз, бо в цій країні ще на початку 1920-х років відбулись свої зміни [15, С. 200], які істотно вплинули на сприйняття жіночої тілесності. СРСР був одним із перших, хто декриміналізував аборти. Серед молоді популярною була теорія «про склянку води». Згідно з нею, статеві стосунки прирівнювались до будь-якої іншої фізіологічної потреби, на кшталт, угамування спраги. У 20-х роках почали виникати різноманітні спільноти типу «Долой стыд» та ліги «Свободной любви». У 1922 році відбувались марші радикальних нудистів вулицями Москви та Харкова. Деякі з ідеологів пропонували жити комунами у яких ділити спільний побут, спільну кухню, секс, догляд за дітьми [11, с. 13]. Доходило навіть до закликів зробити жінку всенародним надбанням. Власне, жінка представляла лише річ для задоволення статевого бажання. Навіть ймовірно не розглядалась можливість того, що жінка може сама керуватись своєю сексуальністю. Поняття згвалтування нівелювалось, бо чоловік міг забажати будь-яку дівчину (робітницю, студентку, навіть школярку) та у випадку її відмови її вважали «буржуазною дочкою, негідною звання істинної комуністки». На тогочасних пропагандистських плакатах зображується сучасною сексуальною робітницею на якомусь рядовому виробництві. Така статева вакханалія привела до вибуху венеричних захворювань, які в той час не вміли нормально лікувати. Тому радянська влада почала закручувати сексуальні гайки. Саме з 1924 року починається тотальна антисексуалізація радянського суспільства. З'являються знамениті «12 статевих заповідей революційного пролетаріату» авторства психіатру Арона Залкінда. Вони дали початок новій радянській сексуальності – цілковитого андеграунду та тотального підпілля. Аборти та гомосексуальність знову поза законом, пропагується моногамна сім'я, стриманість, статевий потяг відходить на дуже дальній план. Жінки починають зображуватись більше схожими на типових робітниць, селянок у відповідному одязі і без неоднозначних натяків.

Особливу нішу у моєму дослідженні та еротичній культурі перебудови займає друкована продукція. Календарі з зображенням жінок у стилі ню прикрашають гаражі, автівки далекобійників з 90-х і до сьогодні. Традиції, перевірені часом. Перші карикатури, статті, замітки на теми, що були тоді на

часі у звичних всім радянських журналах «Перець», «Крокодил» формують нову культуру зображення, діалогу про теми, про які раніше було прийнято мовчати. Що не менш важливо, саме період перебудови дав певний поштовх для зародження та розвитку перших еротичних часописів зокрема на території України.

Гортаючи газети, журнали, пресу доби перебудови можна знайти безліч зображень оголених жінок, статей, присвячених новому погляду на жіночу сексуальність тощо. Починають все частіше говорити про проблеми проституції, статевого виховання, контрацепції, зняття табу з оголеного тіла. Починають вголос говорити про те, що раніше лише у темряві і лише під ковдрою. При цьому це не обов'язково могли бути тематичні видання, які у ту пору лише почали зароджуватись на теренах постсоюзу. Це все знаходило місце й у старих-звичних виданнях типу «Перця» чи «Крокодилу», що станом на дев'яності роки ще зберігали потужні тиражі. У них типові для СРСР проблеми, наприклад, дефіциту продукції висміюються за рахунок оголеної жінки-продавчині, яка більше не має що запропонувати покупцеві, або пані, яка у зв'язку з відсутністю у магазинах одягу, змушена прикривавати свої принади руками та табличкою з надписом про охорону суспільної моральності (див. рис. 1).

Рис. 1. Карикатура з журналу «Крокодил» [9]

Оголені чоловіки до проблеми дефіциту, судячи по даним виданням, стосунку не мають. Звідси можемо зробити висновок, що над схожими проблемами можемо сміятись лише за рахунок оголених жіночих грудей, бо у патріархальному суспільстві оголений чоловік – це не смішно, це – звично. У патріархальній культурі чоловік, у порівнянні з жінкою, майже не сексуалізується, не піддається цензурі (приклад: чоловічі соски), для них не існує настільки масивного та потужного тиску щодо зовнішності (різноманітні б'юті-практики типу епіляції, манікюр, макіяж, приваблива білизна тощо). Чоловік все ще залишається доміантним членом суспільства, а жінка – гарний додаток до нього, «статусна іграшка». Це одна з причин, чому сексуально-культурний переворот відбувався саме завдяки жіночому тілу.

Другою є історико-релігійна причина. Населення Російської Імперії (більшість колишніх територій якої займав Радянський Союз) носило ознаки традиційності та мало релігійний світогляд, який обумовлював специфічні погляди на гендерні питання [10, с. 162]. Православне християнство, яке було панівним, є патріархальною релігією. У ньому представлено Святу Трійцю як Бога-отця, Бога-сина та Бога-Святого духа. Апостоли, Архангели, священнослужителі, Папи – чоловіки монополізували релігію. На противагу такому патріархальному пантеону два провідні образи жінки: Єви як символу гріхопадіння Адама та Діви Марії – символ чистоти, цноти. Така полярність жінки в християнстві та чоловіки у релігійній верхівці протягом багатьох століть укорінювали патріархальні норми у суспільстві, в деяких випадках навіть жіноча фізіологія зображувалась як щось нечисте, «від Диявола». І хоча у СРСР релігія засуджувалась, та свій значний вплив на формування та підтримання патріархального суспільства, засудження сексуальності жінки вона залишила. Саме завдяки цим двом фундаментальним причинам досліджуваний переворот проходив саме так, як він і минув: редактори-, художники-, журналісти-чоловіки експлуатували образ жінки, як вихідного матеріалу, який можна подавати у будь-якому вигляді.

Починаючи з 1989-го року у журналах «Крокодил» та «Перець» з'являються перші матеріали про секс. Слід зазначити, що «Перець» майже до кінця намагався зберегти «цнотливість» свого контенту. Але те, що неможна було «Перцю», можна було загальнорадянському журналу сатири та гумору – «Крокодилу». Тому там з кінця 1980-х років з'являється навіть нова

карикатурна рубрика «КоопЕРОтив». Вони доводять, що статеві стосунки у радянських людей були, але розмовляти про них було неприйнятно, це паплюжило образ будівника комунізму. Та й судячи з карикатур, заміток, листів у редакції схожа мовчанка була вимушеною, ніж за власним бажанням. «Як добре, що зараз можна відкрито говорити про секс!» -- задоволено каже один з героїв крокодилівського малюнку, споглядаючи за привабливою дамою (див. рис. 2).

Рис. 2. Карикатура з журналу «Крокодил» [4].

До слова, художники чи не завжди зображують жінку з максимально ідеалізованою фігурою: неприродно тонка талія, у порівнянні з пишними грудьми та широкими стегнами. Образ, що підживлює стереотип, що жінка – це лише гарний додаток до чоловіка. З'являються кумедні історії про сексуальні пригоди громадян, про коханців та коханок, певні курйози пов'язані з інтимним життям. Іншими словами, друковані видання наочно показують, що у СРСР не було офіційного дозволу на обговорення сексу, а не самого сексу. Інтимне життя радянських людей нарешті вийшло з підпілля хоча б на сторінках розважальних видань. Вже у виданнях «Крокодилу» за 1990-1991 роки тема

сексу дібралась до таких далеких від нього персонажів Змія Горинича та навіть до свята Івана Купала [6]. Мовчанка, що тривала кілька десятків років, раптом вилилась на сторінки різноманітних видань.

На екранах з'явилися фільми з еротичними сценами - у «Крокодилі» з'явилась реакція глядачів [напр.: 17]. Хтось скаржиться на «один секс на екрані, невже немає інших проблем», хтось закликає дам не залицятись до глядачів, хтось обговорює акторок та акторів. Неважливо в якому світлі, але секс дійшов до всього дорослого (і не тільки) населення Радянського Союзу: через фільми, через обговорення цих фільмів, через газети, у яких обговорюється це. І знову ж таки, акцент зводиться саме до персонажок, жіночих сюжетних ліній, зовнішностей акторок тощо. Складається враження, що жінки у даному обговоренні участі не приймали, що їм просто не давали слово. Або просто не збирались його давати.

Маргінальні проблеми типу проституції також не залишилися осторонь культуризації сексу. «Крокодил» піднімає тему підліткової проституції, хоча лише з сатиричної точки зору. Повії представляються як легковажні жінки, для яких їхня робота така собі розвага з непоганою оплатою. Романтизація проституції підкріплюється і фільмами, наприклад «Інтердівчинка», що створює враження, ніби ця «професія» непоганий вибір життєвого шляху. Матеріалів щодо сексуального насилля, причин, що змушують жінок ставати повіями, суспільний осуд, небезпеки венеричних хвороб та навіть смерті немає.

Дев'яності також дали українцям видання, що претендували на гілку першості у сфері журналів інтимного характеру. Легендарний журнал «Лель» та газета «Пан+Пані» справедливо вважаються піонерами українських еротичних часописів.

Україномовний журнал про кохання, еротика, але не порно, явище особливе та унікальне в українській журналістиці. Такою є характеристика «Лелю» журналістки Наталії Патрікеєвої. «Лель» був не просто еротичним журналом. Тут публікувалися художні твори, переклади, інтимні поради, відповіді на питання читачів на сексуальну тематику. Редактори також були лагідними українізаторами, адже мовним принципом видання був тезис, що мова лише тоді по-справжньому стане державною, коли нею заговорять у ліжку. Головний редактор журналу, Сергій Чирков, характеризує своє дітище не лише як видання про еротика як кохання, а й певну культурну скарбницю.

Журналіст зазначає, що редакція піднімала і повертала в культурний обіг багаті фольклорні пласти. Виявилось, що в українців є доволі змістовна, всеохоплююча народна сексологія. У вигляді прислів'їв, приказок, пісень, анекдотів. Також видання несло і просвітницьку діяльність. «Ми багато займалися сексуальною освітою. Тема ж була табуована, інформації знайти практично не було де. У 1980-ті ходила простенька книжечка "Популярна сексологія", але вона була орієнтована на фахівців. Фактично, сексуальну освіту населення потрібно було починати з нуля. Намагалися знайти сексологів у Києві, щоб вони писали для нас. Але тоді існували лише гінекологи, урологи і проктологи», – зазначає Чирков. Також журнал мав колонки, у яких фахівці відповідали на питання, що турбували читачів; сторінки, на яких друкувались поети та прозаїки; згодом почали з'являтися навіть авторські рубрики. Обкладинки та сторінки журналу прикрашали оголені жіночі фото, які спочатку були контрабандою, а потім почали зніматись спеціально для «Лелю» (див. рис. 3).

Рис. 3. Українські еротичні журнали

Не менш культовим еротичним часописом є тернопільська газета «Пан+Пані». Хоча шпальти газет також прикрашали фото у стилі ню, та редакція ставила за мету також просвітити читача. Більше того, у 1990-х спалахнула епідемія СНІДу, тому статеve просвітництво було дійсно

необхідним. «Ми як автори ставили перед собою певні просвітницькі моменти. А те, що читачі не помітили, що ми їм нав'язуємо їх, то це означає, що вибрали правильну форму. Ми натяками згадували в абсолютно розважливих матеріалах, і були спеціальні тематичні матеріали на просвітницьку тему. Зокрема про СНІД на початку розповідали небагато, але потім відводили під цю проблематику майже цілу сторінку. Розповідали, чому варто користуватися презервативами. Брали інтерв'ю у світил науки. Це була пізнавально-наукова сторінка», — ділиться спогадами Володимир Андрійшин, головний редактор. Секс у культурному та медіа просторі займав двояке положення. З одного боку -- це нова іграшка, щось, що раніше було забороненим плодом, аж раптом стало вседозволенним. З іншого – секс та сексуальність розглядались лише з точки зору задоволення потреб (статевих, естетичних, розважальних тощо) патріархального суспільства, а необхідного секс-просвітництва не було у достатній кількості. Хоча «Пан+Пані» та «Лель» переважно експлуатували зображення оголеної жінки, та воно не було карикатурним чи вульгарним. Видання намагались зняти табу з жіночої та чоловічої сексуальності. Симбіоз прогресивних (для тогочасної України) матеріалів з статевої освіти та еротичних зображень дало унікальний продукт, який виростив певне покоління сексуально ерудованих людей. Шерман Дрозд змушує задуматись над тим, яке покоління дійсно вільне та розкуте, а яке – соромиться свого тіла і своїх бажань. Оскільки навіть у сучасному свободолюбивому і заваленому порнографією інтернеті схожих ЗМІ попросту немає.

З розпадом Радянського Союзу на пересічних обивателів зрушила лавина першого легального інтиму. Тепер оголене жіноче тіло можна було побачити не лише на контрабандних світлинах з «загниваючого заходу», а й на цілком звичних газетних прилавках, на екранах телевізорів та навіть у книгарнях. Виходить перший еротичний серіал українського виробництва «Острів любові» (1995-1996 рр.). Феноменом того часу було те, що на екранний простір ввірвались закордонні стрічки. Разом з новими жанрами на кшталт бойовиків чи трилерів з'являються фільми, у яких не уникають еротичних сцен, не приховують оголених тіл героїв. Саме тоді для широкої аудиторії стають доступні такі фільми як «Калігула» (1979 р.), «Дев'ять з половиною тижнів» (1986 р.), «Дика орхідея» (1990 р), «Папrika» (1990 р), «Красуня» (1990 р.), «Лоліта» (1997 р.) тощо. Касети з цими фільмами можна без проблем придбати

у починаючих підприємців, вони транслюються у саморобних кінотеатрах, деякі навіть отримують ефірний час у етері тогочасних провідних телеканалів. У порівнянні з тотальним контролем кіномистецтва у Радянському Союзі, схожа свобода у виборі кінострічок, зокрема еротичного характеру, є хорошим прикладом певного сексуального перевороту, що відбувся у суспільстві після розпаду СРСР та падіння «залізної завіси». Звичайно ж, не можна оминати увагою фільми «Маленька Віра» та «Інтердівчинка», що вийшли ще на радянські телеекрани у 1988 та 1989 роках відповідно [3, с. 82]. Вони вважаються культовими фільмами доби перебудови, адже вперше піднімають раніше табуовані теми. Зокрема фільм «Інтердівчинка» вніс свою частину в формування нового образу жінки на екрані. Головна героїня не мати, не кохана, вона займає певний образ жінки, яка сама розпоряджається своєю долею та професією. Піднята тема проституції надалі успішно експлуатуватиметься у багатьох аспектах масової культури. Також дев'яності подарували рад телепрограм, які успішно підтримували свої рейтинги завдяки піднятим темам сексу, проституції, насилля, використання еротичних епізодів. Серед них «Лінія захисту. Гола правда», «Вікна з Дмитром Нагієвим», «Дрёма» тощо. Спадок цих фільмів не є однозначним, адже з одного боку своєю появою на екранах вони намагались зняти певну стігму з оголеного жіночого тіла, інтимних стосунків як чогось брудного і поганого, висвітлити проблеми насилля як домашнього, так і сексуального, засудити їх, а з іншого боку сприяє розвитку та укоріненню явищ віктимблему та слатшемінгу, які виправдовують насилля тим, що жертва ніби то сама винна і засуджують жінку за її сексуальність.

Література у цьому плані також не відставала. Оскільки постмодернізм дає змогу будь-якій проблемі вилитись у будь-якій формі, то усі можливі теми, що дотичні до заборонених, спокійно знаходили прихисток у творах Віктора Пелевіна. З'являються книги Чака Паланіка, у якого зображення сексу (не завжди у природному і традиційному баченні) є однією з провідних тем у творчості. Книжки з еротичним змістом знаходять місце на книжкових полицях як чоловіків, так і жінок. При чому у жінок частіше.

Звідси виникає питання, чи варто якось розмежовувати культуру до 1991 року та після. На мою думку, чіткої межі тут провести неможливо та й не має потреби. Явище, що мало місце у добу перебудови, лише дало змогу

використовувати оголене тіло та еротичні мотиви та сюжети у масовій культурі. Сама ж культура та мистецтво залишились такими ж, лише з бонусом у вигляді сексуалізованої жінки. Це також наочно показує, що еротика на вітчизняному екрані та у виданнях не стала самостійним жанром, виконуючи лише допоміжну роль, при чому зазвичай з певним соціально-моральним навантаженням. Власне, і сучасна культура – це дітище тих же дев'яностих, що адаптувалась до сьогоденної повістки дня і здобула певну автономність завдяки мережі Інтернет, який скоротив ланцюг «творець-глядач» до мінімуму. Попри все, сексуальний переворот у культурі дев'яностих років не допоміг звільнити жіночу сексуальність та зняти стігму з оголеного жіночого тіла.

Зараз не друкуються мільйонними тиражами календарі з оголеними жінками, проте у рекламі досі панує стереотип, що оголена жінка може продати будь-що. Звичайно, якщо людина рекламує білизну, купальники, спальну білизну то її відвертий зовнішній вигляд є виправданим. Це стосується як жінок, так і чоловіків. Але у решті реклами не спостерігається відповідна рівність. Наприклад, якщо рекламуються якісь ремонтні роботи, то чоловік частіше всього зображується у певній робочій формі з притаманною максимальною маскулінністю, а жінка ж навпаки – у білизні або купальнику стилізованому під робочу форму, відповідними аксесуарами, але у той же час образ «майстерки» є дуже сексуалізованим. А саме: модель має бути обов'язково з конвенційно привабливою зовнішністю, та сексуальною фігурою. Тобто у рекламі зазвичай чоловік подається як робітник, а жінка як сексуальний об'єкт. Схожа практика у вітчизняній сфері маркетингу дуже схожа на сексуальну об'єктивізацію жінки у медійному просторі перебудови. Тому певні традиції пострадянської реклами беруть свій початок саме у 90х.

Через майже як три десятиліття після досліджуваного періоду досі актуальні теми, що піднімались з використанням еротичних елементів, а оголене тіло жінки досі сприймається як сексуальний об'єкт. Сексуально-культурний переворот не здійснив емансипацію сексуальності жінки, а лише ще вдало підлаштувався та укорінився в патріархальному суспільстві та аналогічному медіа просторі.

Література:

1. Ажгихига Н. Гендерные стереотипы в современных мас-медиа. *Женщины: свобода слова и творчества: сборник статей*. М.: Эслан, 2001. С. 5-22.
2. Викторов Э. Последняя сексуальная революция в советском обществе (1970-1991). *История и науки о культуре*. 2009. № 12. С. 54-58.
3. Гляйснер Ф. «Будто голая я, а не героиня вашего фильма»: скандалы «порноавторства» времен перестройки. *Новое литературное обозрение*. 2014. № 5. С. 80-107.
4. Друкман Р. Карикатура. *Крокодил*. 1989. № 7. С. 8.
5. Жеребкина И. Постсоветский феминизм: чем мы ангажированы, или происхождение из советских 60-х. *Гендерные исследования*. 2010. № 20-21. С. 268-305.
6. Иванов день. *Крокодил*. 1991. № 18. С. 6-7.
7. Коэн Дж. Обнаженный взгляд на гласность. *Крокодил*. 1991. № 1. С. 13
8. *Лель: журнал про кохання*. 1992. № 1.
9. Малов Н. Карикатура. *Крокодил*. 1990. № 29. С. 7.
10. Миронов Б. *Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.)*. В 2 т. Т. 1. СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. 548 с.
11. Михель Д. Изменение телесности в контексте перестройки в России. *Res Cogitans. Теоретический альманах*. Саратов: Научная книга, 2005. С. 23-37.
12. *Пан і пані*. 1991. № 1.
13. Пода О. Концепція «нової жінки» на шпальтах радянської жіночої преси. *Вісник Запорізького національного університету (філологічні науки)*. 2007. № 1. С. 141-150.
14. Пода О. Проблема гендерних ролей і стереотипів у пресі на межі ХХ – ХХІ ст. *Журналістика*. 2009. № 8. С. 162-177.
15. Пушкарев А., Пушкарева Н. Ранняя советская идеология 1918-1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности). *Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность*. М.: Вариант, 2007. С. 199-227.
16. Сахалтуев Р. Ще один дубль? *Перець*. 1990. № 12. С. 12.
17. Смирнов П. Дамы, не приставайте к зрителям. *Крокодил*. 1989. № 15.

С. 8.

18. Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности.

URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/fuko_vol/03.php.

19. Чухров К. Был ли гендр в СССР? *Гендерные исследования*. 2010. № 20-21. С. 249-256.